

Holzer, Jerzy

"Deutschland Annxionspolitik in Polen und im Baltikum : 1914-1918", Werner Basler, Berlin 1962 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 54/1, 163-166

1963

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Werner Basler, *Deutschland Annxionspolitik in Polen und im Baltikum. 1914—1918*, Veröffentlichungen des Instituts für Geschichte der Völker der UdSSR an der Martin—Luther—Universität Halle—Wittenberg, hrsg. von A. Anderle, Reihe B. Abhandlungen, t. III, Rütten und Loening, Berlin 1962, s. 457.

Jednym z najbardziej uprzywilejowanych w badaniach ostatnich lat fragmentów dziejów Polski są niewątpliwie lata I wojny światowej. Szczególnie jednak cieszyć musi fakt pojawienia się wielu monografii i artykułów oświetlających w oparciu o nieznanne, często zagraniczne materiały, dzieje sprawy polskiej, tak skomplikowanej wydarzeniami wojennymi. Badania na ten temat prowadzone były i są w Polsce (m. in. L. Grosfeld¹, H. Jabłoński², J. Pajewski³, J. Knebel⁴), w Niemieckiej Republice Demokratycznej (F. H. Gentzen⁵, H. Lemke⁶), w Niemieckiej Republice Federalnej (W. Conze⁷, I. Geiss⁸, a na marginesie szerszych zainteresowań F. Fischer⁹).

Opublikowana w NRD po wieloletnich badaniach, częściowo już uprzednio podawanych do wiadomości¹⁰, praca Wernera Baslera obok dzieła Conzego staje się drugą próbą zarysowania polityki niemieckiej w sprawie polskiej. Praca Baslera tym bardziej budzić musi zainteresowanie, iż monografia Conzego, choć materiałowo niezwykle cenna i nie pozbawiona wielu zalet w dziedzinie wnioskowania historycznego, przecież nie pozbawiona była chęci obrony przynajmniej niektórych koncepcji niemieckich z lat pierwszej wojny światowej, przede wszystkim zaś szukała usprawiedliwienia dla myśli politycznej ówczesnego generalnego gubernatora warszawskiego, Hansa Beselera. Przeciwwstawiając się tendencjom skrajnie antypolskim pozostawał jednak Conze w nurcie tradycyjnej niemieckiej historiografii, wartościował w istocie ówczesne działania polityczne z punktu widzenia ich przydatności dla niemieckich interesów wielkomocarstwowych, zresztą raczej w ich liberalnym, aniżeli konserwatywnym ujęciu.

Inaczej W. Basler, który podobnie, choć pełniej może niż F. Fischer i I. Geiss, podjął próbę generalnej rewizji niemieckiej tradycji historycznej — i politycznej — w tej dziedzinie. W ten sposób od niemieckiej strony pojawiły się dzieła o ogromnej dla historii Polski wadze, z pełnym obiektywizmem ukazujące przesłanki i cele zaborczych działań wobec Polski.

¹ Już podczas druku tej recenzji ukazała się monografia L. Grosfelda, *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach 1914—1918*, Warszawa 1962. Wyniki badań były częściowo podane w artykułach, zwłaszcza: *Tak zwany akt 5 listopada*, KH 1954, nr 2; *Gospodarstwo i cele polityki państw centralnych wobec sprawy polskiej (1914—1916)*, KH 1961, nr 1.

² Poza uwzględnieniem tej problematyki w znanej pracy o PPS, jednakże ubocznie, kilka artykułów, m.in. *Międzynarodowe warunki odbudowy niepodległości Polski w 1918 r., Ruch robotniczy i ludowy w Polsce (1914—1923)*, Warszawa 1961.

³ Zwłaszcza „Mittleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959.

⁴ *Rząd pruski wobec sprawy polskiej w latach 1914—1917*, Warszawa 1961.

⁵ Opublikowany przyczynek: *Das Scheitern der Ostexpansionspläne der Hakatisten in Auswirkung der Oktoberrevolution, Die Oktoberrevolution und Deutschland*, Berlin 1958.

⁶ Przygotowywana większa praca na temat polityki niemieckiej w sprawie polskiej, opublikowany m.in. artykuł *Deutschland und die polnische Legionen im Herbst 1914*, „Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas”, 1959, nr 3.

⁷ *Polnische Nation und Deutsche Politik im ersten Weltkrieg*, Köln—Graz 1958.

⁸ *Der polnische Grenzstreifen 1914—1918*, Hamburg 1959.

⁹ W podjętych przez Fischera badaniach na temat niemieckich celów wojennych. Wyniki tych badań fragmentarycznie publikowane były w latach 1959 i 1960 w HZ, a ostatnio w jego fundamentalnej pracy *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf 1961.

¹⁰ M.in. w polskiej prasie historycznej *Imperializm niemiecki i akt 5 listopada*, PH LIII, 1962, nr 2.

Praca Baslera oparta została o wartościową bazę archiwalną (znajdujące się w NRD materiały władz Rzeszy, Prus i Saksonii), o poważną źródłową bazę drukowaną, o imponującą literaturę. Zresztą pełniej wykorzystane zostały źródła i opracowania niemieckie, choć przy selekcji materiałów polskich nie ominięto pozycji istotniejszej wagi.

Szczególnie doniosłym elementem pracy Baslera jest ukazanie ścisłego powiązania politycznych działań niemieckich z interesami wielkokapitalistycznych kół gospodarczych. Fischer w NRF, Basler w NRD i Grosfeld w Polsce w niezależnie prowadzonych badaniach doszli tu jednak do rezultatów zbliżonych. Jeśli przy tym Fischer najgłębiej wykorzystał źródła dostępne w NRF, jeżeli Grosfeld ma możliwość sformułowania wniosków w oparciu o archiwalia wiedeńskie i zachodnoniemieckie, Basler, nie mając możliwości wykorzystania materiałów znajdujących się w NRF i w Austrii, szczególnie dokładnie wykorzystał archiwa NRD.

Unikając schematyzmu i jednostronności ukazał Basler przesłanki nowoczesnej polityki imperialistycznej, dla której Niemcy okresu pierwszej wojny światowej stanowią niemal klasyczny przykład. Badania poświęcone niemieckim celom wojennym stanowią zresztą w ostatnich latach pole sukcesów żywego marksizmu w nauce historycznej.

Basler poddał więc analizie cele wojenne określane w memoriałach, składanych rządowi niemieckiemu już od pierwszych tygodni wojny. Wśród autorów tych memoriałów znaleźli się najwybitniejsi przedstawiciele wielkiego kapitału i junkierstwa, m. in. Thyssen, Krupp, Hugenberg, Class. Oficjalnie sformułowane zostały ze strony środowisk wielkokapitalistycznych i junkierskich cele wojenne w memoriale sześciu związków gospodarczych, przekazanych władzom Rzeszy 20 maja 1915.

Memoriał ów zadowalał się zresztą w sprawach wschodnich mało precyzyjnym sformułowaniem o konieczności przyłączenia do Niemiec krajów bałtyckich i „terenów położonych od nich na południe”. Szkoda więc może, że jedynie w odsyłaczu zwrócił Basler uwagę na złożony wkrótce po memoriale sześciu związków memoriał Alfreda Hugenberga, dyrektora zakładów Kruppa i późniejszego wybitnego działacza politycznego i gospodarczego Republiki Weimarskiej, uważanego w środowisku wielkokapitalistycznym za eksperta do spraw wschodnich¹¹.

Memoriał Hugenberga podawał bowiem bardziej rozwiniętą wersję programu ekspansji niemieckiej na wschodzie. Do programu tego należała germanizacja narodów bałtyckich, m. in. poprzez spowodowanie migracji z tych krajów do niemieckich centrów wielkoprzemysłowych (co zarazem zabezpieczyłoby dopływ taniej siły roboczej), nowy rozbiór Polski między Niemcy i Austro-Węgry, przy czym z Królestwa Polskiego pozostać miałyby przy Niemcach Warszawa, Łódź i Zagłębie Dąbrowskie. W znajdującej się pod zwierzchnictwem niemieckim części Królestwa władza wojskowa, celna, reprezentacja wobec zagranicy, poczta, obrót pieniężny i bankowy, kolejnictwo i zarząd dróg wodnych znaleźć się miały w rękach instytucji Rzeszy lub Prus. Poza tymi ograniczeniami zabezpieczony miał być „jak najdalej posunięty” samorząd.

Basler zwrócił także uwagę na programy mniej zaangażowane w kierunku wschodnim, zwłaszcza reprezentujący, jego zdaniem, nastroje średniego i drobno-mieszczaństwa, a także poddanej mieszczańskim wpływom części klasy robotniczej Volksbund für Freiheit und Vaterland. Program ów skierowany był przede wszystkim w kierunku kolonialnym, na wschodzie przewidywał ewentualne powiązanie z Niemcami krajów bałtyckich. Królestwo przekazane miało być ewen-

¹¹ Memoriał Hugenberga znajduje się w Deutsches Zentralarchiv Potsdam, Reichskanzlei, Vorschläge zu Friedensverhandlungen Nr 2442/12, k. 229—231.

tualnie Austro-Węgrom lub też znaleźć się w bardzo luźnym związku z Niemcami poprzez unię personalną polsko-saską.

Ze względu na charakterystyczną dla Baslera niechęć do powtarzania poprzednio już publikowanych ustaleń, nie wiele miejsca znalazły w jego książce koncepcje bardzo istotne w sprawie polskiej, z jednej strony lansowany przez Friedricha Naumanna program „Mitteleuropy” (o poglądach Naumanna pisali obszernie w ostatnich latach G. Theodor w NRD i J. Pajewski w Polsce), z drugiej zaś skrajnie antypolski program Hakaty, Ostmarkenvereinu (zagadnienia te poruszał w publikowanym już artykule, stanowiącym zapewne część obszerniejszej pracy, F. H. Gentzen). Owe luki w książce Baslera utrudniają nieco mniej zaznajomionemu z problematyką czytelnikowi uchwycenie całości obrazu.

Wątpliwości budzić może przyjęcie przez autora poglądu, iż wszystkie koncepcje polityczne kół gospodarczych czy rządowych w ten czy w inny sposób akceptowały program ekspansji na ziemie polskie zaboru rosyjskiego. W aneksie publikuje Basler list sekretarza stanu Delbrücka do kanclerza Bethmanna-Hollwega. W liście owym (z 21 września 1915), pisał Delbrück: *Unmittelbar nach dem Kriege, als diese Frage zuerst auftauchte, und auch später noch habe ich die Auffassung vertreten, dass es am zweckmässigsten sei wenn möglich den Status quo ante zu erhalten, d. h. von geringen durch wirtschaftliche oder militärische Verhältnisse bedingten Grenzveränderungen abgesehen. Kongress-Polen an Russland zurückzugeben* (w pracy Baslera, s. 384).

Czy poglądy Delbrücka, obawiającego się kumulacji żywiołu polskiego w sferze wpływów Niemiec i jednokierunkowego skierowania się nacjonalizmu polskiego przeciw Niemcom, były odosobnione? Czy na wstrzemięźliwości rządu niemieckiego w stosunku do losów ziem polskich, widocznej w pierwszych miesiącach wojny, obawy podobne nie zaważyły? Czy nie obawiano się ujemnego wpływu związku Królestwa z Niemcami na procesy germanizacyjne w zaborze pruskim? Problemy te, niewątpliwie dużej wagi, skłaniałyby do określenia stopnia reprezentatywności poglądów Delbrücka z pierwszego okresu wojny, zwłaszcza dla kręgów administracyjno-politycznych.

W następnych częściach pracy ukazał Basler proces realizacji niemieckich koncepcji na wschodzie, szerzej w stosunku do Polski, bardziej zwięźle w pionierskich rozdziałach, poświęconych krajom bałtyckim. Drobiazgową, udokumentowaną analizą Baslera przynosi tu wiele interesujących ustaleń na temat genezy aktu 5 listopada i sposobu jego realizacji, następnie zaś polityki niemieckiej wobec Polski po rewolucji rosyjskiej, wydobywa również brak elastyczności polityki niemieckiej w sprawie polskiej, wynikający z zamiaru do narzucenia rozwiązań całkowicie nie liczących się z dążeniami społeczeństwa polskiego. Podkreślanie charakteru polityki niemieckiej jako polityki siły, brutalności działań niemieckich w sprawie polskiej, zgodne tu jest zresztą w zasadzie z ustaleniami polskiej historiografii, choć Basler rozszerza zasób dokumentacji źródłowej i wzbogaca zasób znanych faktów.

Dla czytelnika polskiego szczególnie interesujący musi być również sposób naświetlania przez Baslera linii politycznej i działań polskich obozów politycznych. Niechęć do schematyzmu, odwaga w formułowaniu własnych wniosków, a zarazem lepsza perspektywa badawcza, rozpatrywanie polityki polskiej niejako z zewnątrz, przynosi tu dobre rezultaty. W interesujący sposób wskazuje więc Basler na sprzeczności między polskimi zwolennikami państw centralnych a niemieckimi kręgami politycznymi, unika szablonowej oceny działań Piłsudskiego, wyodrębnia działania polityczne od agenturalnych.

Znacznie silniej też, aniżeli bywało to w pracach polskich ostatnich lat, wydobywa Basler względny charakter współpracy między Niemcami a obozem Piłsudskiego wskazując, iż brutalność poczynań niemieckich stale wchodziła w ko-

lizję z próbami realizacji ograniczonego programu narodowego przez ten obóz. Wyróżnia też Basler wyraźnie obóz Piłsudskiego od jawnych germanofilów, typu Studnickiego, w późniejszym zaś okresie poszukuje społecznych przesłanek działalności proniemieckiej wąskich grup wielkokapitalistycznych i wielkoobszarnicznych okresu Rady Regencyjnej.

W omawianiu spraw polskich zdarzają się autorowi potknięcia, na ogół zresztą małej wagi (błędy w pisowni nazwisk, pomyłki w skrótach, nie precyzyjne charakterystyki działaczy czy ugrupowań). Zasadniczo jednak obraz stosunków polskich od strony faktycznej jest poprawny, a od strony interpretacyjnej wskazuje na samodzielność sądu i bardzo dobre zrozumienie problematyki polskiego życia wewnętrznego lat wojny.

Rozdziały poświęcone polityce niemieckiej wobec krajów bałtyckich wymykają się niestety na ogół możliwości konfrontacji ze źródłami czy literaturą, ze względu na pionierski ich charakter. Dla polskiego czytelnika szczególnie interesujący będzie rozdział poświęcony Litwie, wbrew popularnym tezom wskazujący również na silne antagonizmy między władzą okupacyjną niemiecką a skłaniającymi się ku współpracy z Niemcami politykami litewskimi.

Zainteresowania historią Polski czy też stosunków polsko-niemieckich ujawniły się w ostatnich latach już wielokrotnie w literaturze historycznej NRD. Książka Baslera, owoc wielu lat pracy, a zarazem dowód obiektywizmu, rzetelności naukowej i dużej kultury historycznej w polonistycznych badaniach w NRD przywitana być musi z dużą radością. Stanie się ona niewątpliwie trwałą pozycją w historiografii sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej tym istotniejszą, że pisaną za miedzą graniczną, wymierzoną przeciw imperialistycznym mitom i zakłamaniom. Na pewno zaś należy do rzędu tych dzieł, które ze względu na charakter problematyki i wartość opracowania chętnie widziałoby się w tłumaczeniu polskim, torującym drogę do szerszego polskiego środowiska historycznego.

Jerzy Holzer